

میرچا الیاده

تاریخ
اندیشه‌های
دینی

از عصر حجر
تا اسرار التوسیس

۱

بنگاه ترجمه و نشر
کتاب پارسه

ترجمه
بهزاد سالکی

فهرست مطالب

یادداشت مترجم	۱۵
درباره کتاب	۱۷
پیش‌گفتار	۲۵
۱. در آغاز ... رفتار جادویی - دینی انسان‌های نخستین	۳۱
۱. جهت‌یابی. ابزار برای ساخت ابزار. «اهلی کردن» آتش	۳۱
۲. «ابهام» اسناد پیش از تاریخ	۳۳
۳. معناهای نمادین گورها	۳۷
۴. بحث و گفت‌وگو درباره بقایای رسوبی استخوان‌ها	۴۰
۵. نقاشی‌های روی سنگ: انگاره یا نماد؟	۴۴
۶. حضور زن	۴۷
۷. آیین‌ها، اندیشه و تخیل در میان شکارچیان پارینه سنگی	۴۹
پی‌نوشت	۵۵
۲. طولانی‌ترین انقلاب: کشف کشاورزی - عصر میانه‌سنگی و نوسنگی	۵۹
۸. بهشت گمشده	۵۹

۸ ■ تاریخ اندیشه‌های دینی

۹. کار، دانش فنی، و جهان‌های خیالی ۶۲
۱۰. میراث شکارچیان پارینه‌سنگی ۶۴
۱۱. اهلی کردن گیاهان خوراکی: منشأ اسطوره‌ها ۶۶
۱۲. زن و رستنی‌ها. مکان مقدس و تجدید حیات ادواری ۶۹
۱۳. ادیان عصر نوسنگی در خاور نزدیک ۷۳
۱۴. بنای روحانی عصر نوسنگی ۷۶
۱۵. بافت دینی گدازگری: اسطوره عصر آهن ۸۰
- پی نوشت ۸۵
۳. ادیان بین‌النهرینی ۹۱
۱۶. «تاریخ در سومر آغاز می‌شود» ۹۱
۱۷. انسان پیش از خدایانش ۹۴
۱۸. نخستین اسطوره توفان ۹۷
۱۹. نزول به جهان زیرین: ایناتا و دموزی ۹۸
۲۰. تلفیق سومری - اکدی ۱۰۲
۲۱. آفرینش جهان ۱۰۴
۲۲. تقدس فرمانروای بین‌النهرینی ۱۰۷
۲۳. گیلگمش در جست‌وجوی جاودانگی ۱۱۰
۲۴. تقدیر و خدایان ۱۱۴
- پی نوشت ۱۱۹
۴. اندیشه‌های دینی و بحران‌های سیاسی در مصر باستان ۱۲۳
۲۵. معجزه فراموش نشدنی: «زمان آغازین» ۱۲۳
۲۶. تبارنامه خدایان و کیهان‌آفرینی‌ها ۱۲۵
۲۷. مسئولیت‌های خدای متجسد ۱۲۸
۲۸. صعود فرعون به آسمان ۱۳۱
۲۹. اوزیریس، خدای مقتول ۱۳۳
۳۰. ضعف: آشوب، ناامیدی و «دموکراتیزه شدن» زندگی پس از مرگ ۱۳۶
۳۱. الهیات و سیاست «خورشیدی کردن» ۱۳۹
۳۲. اخ - ان - آتون یا اصلاحات ناموفق ۱۴۲
۳۳. آخرین تلفیق: پیوند رع - اوزیریس ۱۴۴

۱۲ ■ تاریخ اندیشه‌های دینی

۱۰۱. زندگی زردشت: تاریخ و اسطوره ۳۶۸
۱۰۲. خلسهٔ شمنی؟ ۳۷۲
۱۰۳. وحی اهورا مزدا: انسان آزاد است خیر یا شر را انتخاب کند. ۳۷۳
۱۰۴. «تغییر سیمای» جهان ۳۷۶
۱۰۵. دین هخامنشیان. ۳۸۱
۱۰۶. پادشاه ایران و جشن سال نو. ۳۸۳
۱۰۷. مسئلهٔ مغان. سکاها. ۳۸۴
۱۰۸. جنبه‌های تازهٔ مزداپرستی: آیین هوم (هئوما). ۳۸۵
۱۰۹. ستایش ایزد میترا (مهر). ۳۸۷
۱۱۰. اهورا مزدا و قربانی آخرت‌شناختی. ۳۸۹
۱۱۱. سفر روح پس از مرگ. ۳۹۱
۱۱۲. رستاخیز بدن. ۳۹۳
- بی‌نوشت. ۳۹۷
۱۴. دین قوم اسرائیل در دورهٔ پادشاهان و انبیا ۴۰۳
۱۱۳. پادشاهی و سلطنت: اوج تلفیق‌گرایی ۴۰۳
۱۱۴. بیهوه و موجودات ۴۰۵
۱۱۵. ایوب، آزمایش انسان عادل. ۴۰۷
۱۱۶. زمانهٔ انبیا ۴۱۰
۱۱۷. عاموس شبان، هوشع نامحسوب ۴۱۳
۱۱۸. اشعیا: «بازماندگان اسرائیل» باز خواهند گشت ۴۱۵
۱۱۹. وعده‌ای که به ارمیا داده شد. ۴۱۷
۱۲۰. سقوط اورشلیم. رسالت حزقیال ۴۱۹
۱۲۱. ارزش‌گذاری دینی «وحشت تاریخ» ۴۲۱
- بی‌نوشت. ۴۲۵
۱۵. دیونوسوس، یا سعادت باز یافته ۴۲۹
۱۲۲. تجلی‌ها و استتارهای خدای «دوبار تولد یافته» ۴۲۹
۱۲۳. قدمت برخی از جشن‌های عمومی ۴۳۲
۱۲۴. اوریبیدس و لذت دیونوسوسی ۴۳۵
۱۲۵. هنگامی که یونانیان حضور خدا را دوباره کشف می‌کنند ۴۳۹

فهرست مطالب ■ ۱۳

۴۴۵	پی‌نوشت
۴۴۹	کوتاه نوشته‌ها
۴۵۱	وضعیت حاضر مطالعات: مسائل و پیشرفت
۵۷۷	واژه‌نامه
۶۲۳	نمایه

درباره کتاب

راهی که الیاده رفته است...

تأملات ماورایی انسان قدمتی به اندازه ظهورش بر روی کره خاکی دارد و همان اندازه نیز پیچیده است. راست قامتی انسان هر چند امری زیست‌شناختی به حساب می‌آید، به سبب شکل‌گیری حس در فضا بودن، نوعی حس روانی نسبت به هستی به وجود آورد که نقطه آغاز تفکرات ماورایی است. این تغییر زاویه دید نیز همان قدر که محیط بیش‌تری از زمین را در دیدرس و دسترس آدمی قرار می‌داد، سبب شد بی‌کرانگی آسمان را هم کشف کند. کشف آسمان، آغاز نمادشناسی کیهانی و نشانه‌گذاری‌های زمینی بر اساس آن است و همین فرایند، خلق اندیشه‌های دینی و ادیان را رقم زده است.

هیچ دانشمند یا الهیات‌دانی نمی‌داند دین چگونه به وجود آمده، اما محققان بسیاری بوده و هستند که تقریباً تمامی اساطیر اقوام و سرزمین‌ها را جمع‌آوری کرده‌اند بی‌این که دلایل و انگیزه‌های وجودی‌شان را آشکار و کشف کنند. به عبارتی دیگر، دانش محققان در این مورد مجموعه‌های کامل اما نسبتاً بی‌ارتباط با هم و صرفاً به صورت معرفی و توصیف کامل آن‌هاست؛ یا نهایتاً بررسی تحولات این اساطیر در یک منطقه یا قوم خاص است. این تکه‌پاره‌های اسطوره‌ای چه بوده‌اند که نمی‌توانیم امروزه از آن‌ها استفاده کنیم در حالی که ردّ

خود را بر تمامی حیات فردی و اجتماعی انسان گذاشته‌اند. شیوه‌هایی که انسان در مواجهه با بی‌کرانگی، جهانش را تعریف، زمانمند و دارای حد و مرز کرده، امروزه در نوع رابطه‌ای که با جهان و خودش دارد برجسته شده است.

اگر انسان مدرن به معنای واقعی کلمه — چه دیندار و چه بی‌دین — هیچ رابطه‌ای با گذشته خود ندارد، و همین یکی از علل اصلی بروز بحران‌های روانی و اجتماعی در حوزه تفکر غربی (و جوامع مقلد غرب) است، علت را باید در اساطیری جست که الگوهای حیات و مرگ او را ساخته‌اند. این امری موثق است که موجودیت اساطیر و کارکرد آن‌ها همبستگی عجیب و مثبتی با سلامتی روان انسان‌ها دارد.

در ایران زمین نیز گذشته پربار اساطیری دیرزمانی است که ناپدید شده است، در حالی که ادیان باستانی، هزاران سال حیات فرهنگی و دینی همه اقوام این سرزمین را محافظت می‌کردند و تنها زمان‌هایی به ورطه سقوط و تباهی کشیده شدند که دین شکل و شمایل سازمانی پیدا کرد. چنین تحولاتی در ادوار مختلف — چه روایی و چه تاریخی — در سراسر جهان دینی رخ داده و پدیدآورنده تأملات دینی بسیار متنوعی بوده است.

اثر سه جلدی تاریخ اندیشه‌های دینی الیاده را باید از معدود آثاری به حساب آورد که افقی نو بر شناخت عقاید دینی می‌گشاید. در حقیقت الیاده در این کتاب که آخرین اثر او بوده، با هوشمندی تا آن‌جا که ممکن بوده نقشه آفریدگار را از طرح دینی هستی انسان رمزگشایی کرده است: این‌که انسان در مواجهه با راز خلقت و آن واحد متعال، به واسطه تجلیات بسیار گوناگونش، تأملاتش را به نحوی روایت کرده که بتواند وجود خود را معنادار ببیند و همین معنایابی عامل به وجودآورنده اساطیر و ادیان گوناگون شده است.

به عبارتی دیگر، انسان از همان ابتدا نسبت به تجلیات مقدس به گونه‌ای دیگر واکنش نشان می‌داد. آگاهی از معناداری و واقعی بودن جهانی که در آن می‌زیست، نیازمند نوعی زیستن بود که بتواند از زیر بار سنگین روانی ارتباط با هستی بیرون آید. تنها چیزی که می‌توانست هراس ناشی از این تجلیات قدرتمند را کاهش دهد، رفتارهایی ناخودآگاه بود که بعدها آیین و شعائر نام گرفتند.

اینک آشکار است هر روایتی که از آفرینش داشته باشیم، و خودمان را از هر مقوله‌ای — تکامل انواع یا خلق از گل رس، یا هردو — بدانیم، از زمانی به بعد، تحولات زیستی و تأملات انسان رابطه مستقیمی با تحولات ابزار و نحوه زیست و معیشت او پیدا کرده است.

عصر حجر جهان بینی سنگ‌های مقدس خود را دارد. سنگ‌ها در این دوران تجلی گاه آسمان هستند. آسمان بلوری شفاف از جنس کریستال است. سنگ‌ها هم‌چنین قدرت زاینده‌گی دارند. و به‌طور کلی ابزار سنگی قدرت زیادی به صاحبش می‌دهد. تأملات دین‌ورزانه انسان ابتدایی با کشف شیوه کشت و کشاورزی انواع غلات تحولی شگرف پیدا می‌کند؛ کشت گیاهان و ویژگی فصلی بودن حیات آن‌ها، انسان را در مقابل راز شگفت‌انگیز مرگ و تجدید حیات و نیز در همبستگی مرموزی با جهان نباتی قرار می‌دهد؛ زنان که کار اصلی پرورش و اهلی کردن گیاهان و خوردنی‌ها را برعهده دارند مقامی شامخ می‌یابند؛ زن با زمین مقایسه می‌شود زیرا هر دو باروری را برعهده دارند و زمین از آن به بعد مادر کبیر شناخته می‌شود. هم‌زمان که کیش باروری در چرخه زمین تبلور می‌یابد، زن و گیاه در مناطق وسیعی دارای عبادتگاه، آیین‌های تشریف و اسرار می‌شوند که با مرگ و زندگی گیاه به‌خصوص غلات پیوند دارند. در اساطیر یونانی آمده که آن زمان که دمتر برای یافتن دخترش پرسفونه به جهان زیرین رفت، همه‌جا را خشک‌سالی فرا گرفت و انسان‌های بسیاری مردند. و این جست‌وجو برای یافتن پرسفونه کیش پرستشی را رقم زد که نومذهبان برای ورود به آن می‌بایست آیین‌های تشریفی بسیار طاقت‌فرسا را اجرا می‌کردند.

اما طی هزاران سال منتهی به ادیان توحیدی، تغییرات شگرفی در جهان معنویت رخ می‌دهد. طی دوران نوسنگی و پیشرفت‌های کشاورزی، خدایان با از دست دادن کیفیات جوئی، چهره نیمه انسان - جانور به خود می‌گیرند و قدرت‌های جادویی پیدا می‌کنند.

تحولات برای رسیدن به الهیات توحیدی تقریباً از مصر و با پادشاهی آمون‌هوتپ چهارم آغاز می‌شود. او که خود را از تسلط کاهن اعظم آمون بیرون می‌کشد، برتری و یگانگی خدای خورشید را اعلام می‌دارد: «خورشید آغاز حیات است؛ و اشعه آن همه سرزمین‌ها را فرا می‌گیرد. با این که بر چهره‌ها می‌تابی، نشانه‌های تو نامرئی‌اند.» آتون آفریننده نطفه در زن است؛ و اوست که به جنین حیات می‌بخشد و از تولد و رشد کودک محافظت می‌کند؛ «ای آتون، آفریده‌های تو چه گوناگون‌اند! آن‌ها از چشم انسان‌ها پنهان‌اند، ای خدای یگانه‌ای که غیر از تو هیچ خدای دیگری نیست.» این آتون است که همه سرزمین‌ها و مردان و زنان را آفرید و هر چیز خلق شده را در جای مناسب خود قرار داد و نیازهای آن‌ها را بر طرف کرد؛ «جهان با تو برقرار است؛ به هر کسی روزی‌اش را داده‌ای.»

روند یکتاپرستی در فرهنگ‌های هندواروپایی رو به توسعه است؛ مکاشفه خدای واحد

قدرت بیش‌تری به انسان مطیع او می‌دهد. آدمی دیگر در بین خدایان متعدد سرگردان و پریشان نیست؛ در ادیان ودایی هندی، ایندرا مقام خود را به وارونا، خدای واحد، می‌دهد؛ در ایران، زردشت اهورامزدا یگانه را که همه هستی‌ها از اوست می‌ستاید؛ به‌علاوه، دو عنصر بسیار مهم را به اندیشه توحیدی اضافه می‌کند: زمان خطی جای زمان ادواری را می‌گیرد؛ و دوم، پایان جهان نزدیک است و تنها نجات‌بخش در پایان دوره تاریکی از راه می‌رسد و جهان را از عدالت پر می‌سازد...

در مناطق بین‌النهرینی از ستیز بین خدایان طبیعت، ال خدای سامی به تخت می‌نشیند؛ و آینده دینی جدیدی به نام یهودیت را در نطفه خود می‌پروراند. به گفته الیاده دین اسرائیل فی الواقع دین توراتی (مجموعه متن‌ها) است، یعنی از متونی متعلق به اعصار و جهت‌گیری‌های مختلف تشکیل می‌شود که بی‌گمان نمایانگر روایاتی دینی با قدمت بسیار زیادند. اما طی چندین قرن و در محیط‌های متفاوت دوباره تفسیر، تصحیح و تحریر شده‌اند. نویسندگان جدید، تاریخ دین اسرائیل را با ابراهیم شروع می‌کنند، و این که خداوند او را برای تصاحب کنعان انتخاب کرد؛ و سپس در بازنویسی‌های جدیدتر تورات، روایات مربوط به کیهان‌آفرینی‌ها، به‌غیر از توفان نوح را حذف کرده و صرفاً به تاریخ پرداخته‌اند، یعنی تاریخ رابطه خود با خداوند؛ از این‌رو خاستگاه‌ها حتی آفرینش انسان در دین یهودی چندان اهمیتی ندارد و فقط آنچه مهم است این که فرزندان اسرائیل باید مطیع و مومن به یهوه باشند. به عبارتی، عبرانی‌ها به تاریخ مقدس یعنی به روابط خود با خداوند بیش از تاریخ خاستگاه‌ها که رویدادهای حیرت‌انگیز و اسطوره‌های آغازین را روایت می‌کنند علاقه‌مند بودند.

الیاده در سه جلد کتاب تاریخ اندیشه‌های دینی صرفاً در مقام یک مورخ ادیان، نگرش انسان دین‌ورز را روایت کرده و این که دین و تفکرات دینی چگونه شکل گرفته و چگونه با تحولات انسان‌شناختی تغییر کرده است. در جلد اول، از عصر حجر تا اسرار التوسیس همه ادیان را در دوره اساطیر روایی بررسی می‌کند که شامل کیهان‌آفرینی‌ها و آفرینش انسان و جهان جانوری و گیاهی مبتنی بر الگوهای حیات و شیوه معیشت اوست؛ در جلد دوم، از گوتمه بودا تا پیروزی مسیحیت به قواعد دینی، تحول فزاینده الهیات و فلسفه آن‌ها پرداخته و این که چگونه از بعد از پیامبران، در جریان تحولات تاریخی، اصول دینی نیز دچار تغییر و تحولات گاه بنیادی شدند. در جلد سوم، از محمد (ص) تا عصر اصلاح دینی نیز ظهور و خاستگاه دین اسلام، پیامبری محمد (ص) را تشریح کرده و علاوه بر روند تغییرات در حوزه الهیات ادیان رایج یهودیت، هندوئیسم و